

УДК 94(477):355"14/19"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-177-185

В. В. Баров

аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Козацькі та повстанські традиції у річковій війні на Дніпрі

У статті порівнюється річкова війна козацьких та повстанських військових формацій та їх річкових флотів на Дніпрі, як складова частина української військової історії, так і в цілому історії України козацької доби та доби Перших визвольних змагань 1917–1921 рр.

Річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії. Наявність у козацьких та повстанських військових з'єднань власного річкового транспорту стала одним з факторів, який дозволяв їм вести більш маневрені військові дії та бути менш вразливими за несприятливих умов.

Ключові слова: *річкова війна, річковий флот, річковий транспорт, Дніпро, українське козацтво, Отаманщина, повстанський рух.*

Українська військова історія ще до сьогодні містить чимало маловідомих сторінок. Однією з них є дослідження ролі річкового флоту та значення річкових комунікацій у військових конфліктах, які відбувались на теренах України протягом її багатовікової історії. Сучасні умови розвитку нашої країни змушують уважніше ставитись до військового досвіду минулого, що зумовлює актуальність представленої розвідки.

У даній статті розглядаються річкові війни українського козацтва та повстанці на Дніпрі, які виступають предметом нашого дослідження.

Об'єктом даної роботи є бойові дії на Дніпрі за участі козаків кін. XV – сер. XVII ст. та повстанських формувань Ілька Струка, Данила Терпила-Зеленого та Нестора Махна у 1918–1921 рр.

Хоча тематика бойових дій на річкових шляхах ще не стала предметом самостійного дослідження, вона представлена у низці джерел, зокрема й опублікованих. До них можна віднести козацькі літописи Григорія Грабянки [4], Самійла Величка [6], Самовидця [5]. Цінні свідчення з даної проблематики містяться у фундаментальній

праці М. Грушевського "Історія України-Русі" [2] та видатного дослідника козащини Д. Яворницького [11; 12]. Крім того, тема річкового флоту козаків привертає увагу сучасних дослідників та реконструкторів козацького минулого. Передусім варто відзначити внесок київського дослідника О. Харченка [8]. У свою чергу річкова війна українського повстанства у 1918–1921 рр. знайшла відображення як у документах радянських органів влади [9; 10] та ранній радянській історіографії [1], так і сучасних працях [3]. Відповідно, джерельно-історіографічна база з даної тематики є достатньою для представленої розвідки.

Перші згадки про збройні сутички на Дніпрі відносяться до кінця XV ст., що хронологічно співвідноситься з зародженням запорізького козацтва та дозволяє пов'язати ці процеси між собою. Так, в 1489 р. люди київського воєводи Юрія Паца розбили торгівельний караван московських купців на дніпровському перевозі у Тавані. Зі скарги кримського хана Менглі-Герєя уряду польсько-литовської держави від 1492 р. стає відомо про напад киян та черкасців, які пройшли Дніпром, під Тягинєю на татарський корабель. Ними був захоплений полонений, а також багато речей та грошей. Згодом, очевидно в тій самій місцевості, кияни та черкаські захопили іншого чоловіка та кілька волів з ним. Невдовзі черкаські повторили напад під Тягинєю захопивши трьох чоловік та десять коней [2, с. 57–58]. Наприкінці 1490-х рр. черкаські грабують московського посла коло Тавані на шляху до Очакова. Кілька років потому козаки знов воюють з татарами поблизу Очакова. На початку XVI ст. для козаків стає звичною справою пробиратись з уходів нижнього Дніпра через рукав Дніпровий, оминаючи татарські поселення на Тавані. Взимку 1502–1503 р. київські та черкаські козаки здійснили похід човнами по Дніпру, а коло тягинського перевозу атакували військовий супровід татар волоського посольства [2, с. 58]. Це змусило кримського хана поставити укріплення на острові серед Дніпра та перегородити річку ланцюгами, щоб перешкодити проїзду вгору та низ [2, с. 59]. Втім, вже 1524 р. черкаські козаки здійснюють напад на купців у Кафі. До 1540-х рр. відноситься чергова скарга хана до литовського уряду на напади на купців поблизу Дніпровських переправ, зокрема вже згаданої Тавані, а також на Бургуні, Чорній Крилиці, Дробних Крилицях, Самарі [2, с. 58]. Попри уривчастий характер свідчень складається уявлення про періодичний, якщо не постійний характер козацьких походів по Дніпру.

Однак постійні сутички, які точилися на прикордонні, змушували представників місцевої влади ставитись більш лояльно до козацьких

акцій. Крім того, за її посередництва Сигізмунд I робить спроби залучити козацтво на державну службу. Взимку 1523–1524 рр. пограничні старости Семен Полозович та Криштоф Кмитич отримують доручення завербувати на службу козаків та здійснити з ними похід по Дніпру. Попри те, що урядовці так і не отримали обіцяні для війська гроші та сукно, сформовані загони здійснили похід під Тавань та проявили себе як цілком ефективне військо для боротьби з татарськими ватагами. Досягнуті успіхи викликали ідею створити з козаків постійне формування чисельністю 1–2 тис. вояків для охорони прикордоння [2, с. 87]. Один з визначних фундаторів козацтва Остафій Дашкевич наприкінці свого життя радив розташувати постійні залоги на перевозах через Дніпро для оборони краю [2, с. 93]. В наведених фактах звертають на себе увагу згадки про Дніпро та місця переправ, контроль над якими мав важливе значення для оборони прикордоння.

Попри те, що морські походи початку XVII ст. стали апогеєм козацького судноплавства, здобутий досвід дій на Дніпрі ще неодноразово ставав у пригоді козацтву. Наприклад, під час повстання С. Наливайка у травні 1596 р. козаки під проводом одного з ватажків повстанців Каспара Підвисоцького на сотні чайок намагалися перешкодити переправі військ С. Жолкевського на лівий берег. На жаль, наливайківцям не вдалося здійснити свій задум: кулі пробрили човен Підвисоцького, який ледве не загинув, а розсіяні під час бою чайки були змушені відступити [2, с. 225].

Інші не менш відомі випадки бойових дій козацтва на Дніпрі відносяться до часів Хмельниччини. Так, польські гетьмани Микола Потоцький та Мартин Калиновський, виступаючи навесні 1648 р. на Запоріжжя проти Хмельницького розділили свої війська на дві частини. Одна частина, яка складалась власне з коронних військ, мала рухатись сухоходом, друга, у складі реєстровців та німецької піхоти – по Дніпру [4, с. 32–33; 6, с. 99–102]. Обидві частини мали з'єднатись у Кодаку. Варто зазначити, що подібний прийом був добре відомий козакам, які використовували його раніше під час своїх власних походів на турецькі володіння [11, с. 277]. Через це план польських воєначальників не став несподіванкою для Хмельницького, якому вдалося використати поділеність військ супротивника на власну користь. Заслані ним до реєстровців агенти змогли переконати їх приєднатися до військ гетьмана, що забезпечило перевагу козацькому війську під Жовтими водами [12, с. 158–159]. Також не менш значну роль річковий чинник відіграв для північного театру бойових дій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Зокрема, оборона переправи через Дніпро у Лоева в липні 1649 р. військами Степана Пободайла та

Михайла Кричевського відіграла важливу роль у зриві вторгнення литовських військ Я. Радзивила до України в тому році [7, с. 129–132]. Проте після битви під Берестечком послаблені війська Мартина Небаби не змогли втримати переправу під Лоєвом та у бою під Ріпками 6 липня 1651 р. зазнали поразки [5, с. 61]. Це дало можливість військам Радзивила розгорнути наступ на Київщину та Чернігівщину. 4 серпня литовці здобули Київ і лише опір населення не дав їм закріпитися на зайнятих територіях [7, с. 162]. Наведені епізоди свідчать про суттєву роль річкових комунікацій для козацького війська.

Аналізуючи свідчення про вищенаведені факти бойових дій козаків на Дніпрі, можна зробити деякі узагальнення. Завдяки добре розвинутому рибальському промислу, який становив значну частку в січовому господарстві, козаки набули досвід судноплавства по Дніпру. Використовувались різноманітні типи човнів, відомих і в тогочасному цивільному вжитку, а саме: човен-моноксил, байдак, довбанка, чайка, дуби, липи, кояги, напів-кояги тощо. Технологічно вони були достатньо простими у виготовленні та використанні, відрізнялися відносною легкістю та маневреністю. Козаки залежно від умов ходили на цих човнах або під вітрилом, або на веслах. Їх виробництво на річкових судоверфях – бендюгах, було доволі масовим, що сприяло широкому розповсюдженню подібних човнів. Власне, завдяки цій розповсюдженості річкової судна набули вжитку і в бойових діях. Сучасні дослідники виокремлюють три стадії в цьому процесі – річкове ухоронництво, річкове піратство, морське піратство. В будь-якому випадку перехід козаків до вдалих морських походів був неможливий без досвіду дій на річкових комунікаціях [8].

Тактика козаків у вищезгаданих військових акціях на Дніпрі відрізнялась порівняно простотою та ефективністю. Поширеним методом був контроль над переправами та перевозами через Дніпро, де можна було вкрай зручно влаштувати засідки та очікувати підходу супротивника. Дістатися до місця засідки могли водним шляхом на човнах, інколи вночі, щоб не бути поміченими [2, с. 84]. Часом козаки могли збиратися у похід великою партією човнів, як наприклад, під час походів на Очаків та чорноморське узбережжя у 1505–1509 рр. Використовуючи знання притоків Дніпра та оскільки річкових шляхів, козаки вдало минали повз ворожу залогу [2, с. 86]. Не менш поширеним методом були походи козаків по Дніпру і вздовж берега суходолом [2, с. 103]. Яворницький зазначає, що вирушаючи в похід, запорожці часом розділяються на два загони: один загін йде вздовж берега Дніпра, верхи на конях, другий водним шляхом, дубами вниз за течією Дніпра [11, с. 277]. В деяких випадках могла застосовуватись комбінована атака – піший загін атакує ворога з фронту, в той

час як річковий загін заходить йому в тил або навпаки [8]. Також козацький підрозділ відправлений у похід по Дніпру на човнах міг виконувати роль своєрідної річкової піхоти, висаджуючись для дій на певній ділянці узбережжя або острові і потім, у випадку необхідності, полишаючи їх так само на човнах [8]. Організатори козащини та місцеві урядовці Кмитич, Полозович та Дашкевич одноставно вважали, що організація козацьких залог на долішнім Дніпрі є єдиним ефективним засобом оборони краю від набігів. Зокрема, Дашкевич у сенаті в 1533 р. радив утримувати на Дніпрі 2 тис. вояків, які б на чайках боронили перевози від татар, а кілька сотень вершників мали довозити їм харчі. Також пропонувалось побудувати на дніпровських островах замки та поселення навколо них [2, с. 104–105]. Попри те, що цей проект не був реалізований польсько-литовською державою, він був почасти втілений у запорізькій січі на о. Хортиця, збудованій Дмитром-Байдою Вишневецьким. Загалом же тактика козацьких дій на Дніпрі переслідувала типові цілі річкової війни – максимально ефективно використовувати річкову комунікацію, перешкоджати у її використанні своєму супротивнику.

У зв'язку з цим цікаво порівняти бойові дії козаків з річковою війною українських повстанців на Дніпрі у 1918–1921 рр. Попри значну віддаленість у часі обидва явища мають однакову географічну локацію – Дніпро, дніпровські притоки та узбережжя. Відносна сталість річкового середовища як театру військових дій та попередній досвід використання річкової комунікації в господарських цілях (транспорт, перевезення, рибальство) зумовили використання подібних тактичних прийомів. Це дозволяє зробити порівняння спільних та відмінних рис козацької та повстанської річкової війни на Дніпрі.

Використання повстанськими загонами Дніпра припадає на другу половину – кінець 1918 р. Повстання проти гетьмана Павла Скоропадського та Друга українсько-більшовицька війна 1918–1919 рр. дали потужний поштовх розвитку повстанського руху та отаманщині. Конфронтація більшовиків зі значною частиною повстанців зумовила активний опір останніх проти соціально-економічних експериментів нової влади. Дії антибільшовицьких повстанських загонів охопили низку районів на обох берегах Дніпра, але особливою активністю відзначалося Правобережжя, де діяли відомі отамани – Ілько Струк та Зелений (Данило Терпило). Районом активних дій Струка була Північна Київщина, зокрема, Чорнобильський повіт. Зелений діяв на півдні Київщини у Тригіллі. Спільним для обох отаманів була близькість районів їх дій до Дніпра, який міг бути як природньою перешкодою, так і навпаки – зручною комунікацією. За певних умов, маючи під контролем річковий транспорт, більшовики могли ізолювати повстанські

загони Правобережжя та Лівобережжя, згодом знищивши їх поодинці. Подібна загроза змушувала Струка та Зеленого приділяти увагу своїм дніпровським флангам, перешкоджаючи більшовикам взяти Дніпро під цілковитий контроль [1, с. 133–139].

Дещо схоже, хоча і з певними особливостями, відбувалось залучення повстанців Південної України до річкової війни на Дніпрі. Для регіону специфічним було переважаання соціально-економічних проблем, що зумовлювало підтримку гаслам лівих ідеологій – від більшовизму до анархізму. Через це найбільшою небезпекою для себе місцевий повстанський рух розглядав білі війська, передусім, Добровольчу армію генерала Антона Денікіна. Безпосередня близькість місцевих повстанців до районів зосередження білих військ, змушувала їх звертати серйозну увагу на безпеку своїх тилів та комунікацій. Суперечливі та неоднозначні відносини з більшовиками, вимагали від місцевих лідерів повстанців як гнучкості, так і готовності до можливого конфлікту з ними у випадку припинення тактичного співробітництва, як це сталось з Нестором Махно влітку 1919 р. Крім того, наближеність районів дій місцевих повстанців до узбережжя Чорного та Азовського морів, Дніпровського лиману могло нести потенційну загрозу зіткнення з військово-морськими формуваннями білих військ або інтервентів, змушуючи приділяти увагу водним шляхам, у тому числі річковим [1, с. 92–93, 213–214].

Значна частина повстанських акцій на Дніпрі припадає на 1919 р. В цей період вони характеризуються активністю, значним розмахом, широким використанням річкового транспорту, утворенням імпровізованих отаманських флотилій. Повстанці періодично переривають сполучення по Дніпру своїм супротивникам, обстрілюють та захоплюють ворожі пароплави, використовують річковий шлях для підвищення мобільності своїх загонів та віддалених рейдів. Серед найбільш примітних акцій цього часу можна назвати Куренівське повстання (10–11 квітня 1919 р.), оборону Трипілля від більшовицьких походів (березень-липень 1919 р.), переяславський рейд Зеленого (15–18 липня 1919 р.), бої махновців у Нижньому Подніпров'ї (жовтень 1919 р.) [1, с. 92–93; 9, арк. 21, 64–65, 68, 72; 10, арк. 166].

Протягом 1920–1921 рр. активність повстанської річкової війни дещо зменшується порівняно з попереднім періодом, що було зумовлено загальною військовою ситуацією. Так, під час радянсько-польської війни у 1920 р. фронт між польськими військами та Червоною армією опинився у безпосередній близькості до Дніпра. Це певною мірою обмежило дії повстанських формувань, які в цей час проводять більш локальні акції для досягнення окремих тактичних цілей. У

1921 р. на ведення ними річкової війни вплинули загальні умови, в яких опинився в цей час повстанський рух. Посилення репресій, господарський занепад, більшовицька демагогія спричинили послаблення соціальної бази повстанців – селянства. Тим не менш, навіть за цих умов, окремі отамани, як наприклад Струк, продовжували вести боротьбу, в тому числі і на річкових шляхах [10, арк. 2]. Найбільшого поширення в цей час набуває тактика річкового рейдерства. Річкові транспортні засоби, здебільшого човни, меншою мірою – захоплені пароплави, ситуативно використовуються, але створення своєрідних флотилій для повстанців стає обтяжливим. Відпрацьована ними на той час тактика була більш дієвою. Ось як її описував сам Струк: "Зупиняли ми більшовицькі пароплави так: я наказував піхоті скритно залагти, а сам з кіннотою стояв на березі і звертався до пароплавів, що пливли повз нас, щоби під'їхали до берега і спільно перевезли нас на той бік для переслідування Струка, який напав на м. Остер. Коли пароплав під'їздив до берега і більшовики виступали з пароплава, щоби дати місце для кінноти, тоді оточувала їх на березі моя піхота. Крім дев'яти пароплавів, ми затопили ще багато барж, чим перегородили Дніпро" [3, с. 183]. Лише загальна криза повстанського руху наприкінці 1921 р. спричинила припинення повстанцями річкової війни на Дніпрі.

Отже, порівнюючи тактику бойових дій на Дніпрі повстанців у 1918–1921 рр. з описом дій козаків за відомими нам джерелами можна помітити чимало спільних рис. Як для козаків, так і повстанців було важливим використання річкових комунікацій у своїх військових акціях. Водночас необхідно було всіляко перешкоджати використанню водних шляхів своїм супротивникам. Це зумовлювало посилений контроль за стратегічними ділянками (річкові переправи, вищий берег, дніпровські острови тощо). Поширеним тактичним прийомом відомим і козакам, і повстанцям була комбінована атака по Дніпру та з суходолу, яка використовувалась в різних варіаціях. Нові види транспортних засобів лише вносили технічну специфіку, лишаючи незмінним сам метод, на що впливала специфіка Дніпра як театру військової дій. Не меншою мірою як козаки, так і повстанці користувались тактикою річкових десантів – перевезення військ Дніпром з подальшою висадкою в потрібному місці, зокрема, в тилу ворога. Ці риси подібності у тактиці козаків та повстанців дають можливість стверджувати про наявність певної традиційної тактики річкової війни, що була успадкована чи віднайдена повстанцями від козацтва, чому сприяв подібний досвід господарської діяльності на Дніпрі та використання однієї і тієї самої арени військових дій.

Література

1. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. Ленинград: Типография морского ведомства, 1925. Т. 3. Юго-Запад. 360 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в X т. Київ, 1909. Т. VII. 628 с.
3. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 223 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ, 1992. 192 с.
5. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. 177 с.
6. Самійло Величко. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. 564 с.
7. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. 352 с.
8. Харченко О. Річковий флот у військових кампаніях Б. Хмельницького. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=Rk96AXCIYтс>
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 263.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 268.
11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. / пер. з рос. І. І. Сварника; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець. Львів: Світ, 1991. Т. 1. 319 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. / пер. з рос. І. І. Сварника; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець. Львів: Світ, 1991. Т. 2. 392 с.

References

1. Grazhdanskaya voyna. Boevyie deystviya na moryah, rechnyih i ozernyih sistemah. T. 3. Yugo-Zapad. Leningrad: Tipografiya morskogo vedomstva, 1925. 360 s.
2. Hrushevskiy M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy / M. Hrushevskiy: v X t. T.VII. K., 1909. – 628 s.
3. Koval R.M. Otamany Haidamatskoho kraiu: 33 biohrafii. – K.: Pravda Yaroslavychiv, 1998. – 223 s.
4. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. – K., 1992. – 192 s.
5. Litopys Samovydtzia. – K.: Naukova dumka, 1971. – 177 s.
6. Samiilo Velychko. Litopys. T. 1 – K., 1991. – 564 s.
7. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.) – K.: Vydavnychii dim "Alternatyvy", 1999. – 352 s.
8. Kharchenko O. Richkovyi flot u viiskovykh kampaniiakh B. Khmelnytskoho URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Rk96AXCIYтс>
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 5, op. 1., spr. 263.
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 5, op. 1., spr. 268.
11. Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv: U 3 t. T. 1. / [per. z ros. I. I. Svarnyka ; khudozh. Ye. E. Datsiuk, V. M. Dozorets]. – Lviv : Svit, 1991. – 319 s.
12. Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv: U 3 t. T. 2. / [per. z ros. I. I. Svarnyka ; khudozh. Ye. E. Datsiuk, V. M. Dozorets]. – Lviv : Svit, 1991. – 392 s.

В. В. Баров

аспірант Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя

Козацькі та повстанчі традиції в річній війні на Дніпрі

В статті порівнюється річкова війна козацьких і повстанчих військових формувань і їх річкових флотів на Дніпрі, як складова частина української військової історії, так і в цілому історії України періоду козацтва і періоду Української революції 1917–1921 рр.

Річкові комунікації були важливим фактором в тактиці, а іноді і стратегії протидіюючих сил. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями становили річкові флотилії. Наявність в козацьких і повстанчих військових з'єднаннях власного річкового транспорту становило одним із факторів, який дозволяв їм вести більш маневренні військові дії і бути менш уразливими при несприятливих умовах.

Ключові слова: річкова війна, річковий флот, річковий транспорт, Дніпр, українське козацтво, Атаманщина, повстанське рухання.

V. V. Barov

postgraduate student of the Nizhyn State Gogol University

The Cossack and insurgent traditions in the river war on the Dnipro

In article is compared of the river war of the Cossack and the insurgent military formations and their river fleets on the Dnipro, as a part of the Ukrainian military history and the history of Ukraine during the Cossack era and First liberation struggle of 1917–1921.

River communications were a significant factor in the tactics and sometimes in the strategies of the opposing sides. River fleets became one of the means of control over water communications. Those Cossacks' and rebels' flotillas were sometimes created on the basis of with civil ships unassigned for military purposes. Their defense and weapons were largely of an improvised nature. The Cossack and the insurgent military detachments had their own river transport at their disposal, which became one of the factors that allowed them to conduct more maneuverable military actions and to be less vulnerable under adverse conditions. In fact, even a complete or partial loss of the Cossacks' and rebels' flotillas did not lead to the termination of the river war – the hostilities on the Dnipro, which indicates the importance of the Cossacks' and rebels' awareness about the waterways as a military factor.

The author finds out what role the Dnipro played for the tactics of Ukrainian Cossacks in the 15th and 17th centuries. He also explores exactly what river transport was used by Cossacks for military purposes and what significance it had in the most significant battles of the Cossacks. Based on this information, the author tries to compare what was common and different in the fighting on the Dnipro of the Ukrainian Cossacks and rebels 1918–1921.

Key words: river war, river fleets, river transport, Dnipro, the Ukrainian Cossacks, Ataman period, insurgency.